

Якименко М.А.

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА НАПЕРЕДОДНІ КРАХУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Після ліквідації наприкінці XVIII ст. залишків автономного устрою України українське (офіційний термін – малоросійське) козацтво у правовому відношенні при Олександрі I було прирівняно до становища державних селян. Станом на 1861 р., коли було скасоване кріпосне право, імперське законодавство визнавало соціальний статут українських козаків лише у Полтавській та Чернігівській губерніях, що складала територіальну основу колишньої Гетьманщини. Згідно офіційних даних у середині XIX ст. у двох вищезгаданих губерніях козаків нараховувалось 533778 осіб чоловічої статі. Їх особливий статус, як окремої соціальної групи, полягав у наявності у козаків права на власність землі, яка дісталась їм від предків. Однак це була обмежена приватна власність, бо продати свою ділянку козаки могли лише особі свого, тобто козацького стану. Хоч на козаків і розповсюджувалась рекрутська повинність, проте на службі вони перебували не 25, як усі інші непривілейовані селяни, а 15 років [1.-С.18].

Роздача російськими царями значних масивів сільськогосподарських угідь з одного боку і природний ріст населення з іншого стали вирішальним фактором обезземелення українських козацьких родин у XIX ст. Для прикладу звернемось до матеріалів першого поземельного перепису, що його провели у 1882р. полтавські земці (див. табл. 1). *При загальній кількості господарств Полтавського повіту у 24620, питома вага козаків складала 52,0%, що загалом відображає загальну картину на той час по Чернігівській та Полтавській губерніям в цілому. Середня кількість землі на один двір у козаків дорівнювала 6,8 дес., тоді як у державних та казенних селян відповідна цифра була децю вищою – 7,2 дес. Найгірше, як і слід було чекати, землею були забезпечені колишні поміщицькі селяни – 2,0 дес. Питома вага безземельних селян була найвищою, природньо, у тих же селян-власників – 8,3%, тоді як друге місце у цьому списку посідали державні селяни – 6,5%, третє – козаки – 5,3% і останнє – казенні селяни – 2,3% безземельних дворів. Хоч на перший погляд питома вага безземельних у середовищі козаків і не була надто високою, однак при зверненні до абсолютних показників стане ясно, що мова йде не просто про відсотки, а про долю 2847 осіб обох статей, що були позбавлені засобів до існування. Що ж стосується усієї маси козаків, то середній показник у 6,8 дес. землі на двір є тією мінімальною нормою, яка на той час забезпечувала необхідними засобами до існування середню родину із 6 осіб обох статей.*

У середовищі козаків, як і в цілому по Україні, земельні угіддя розподілялись нерівномірно. Поряд з безземельними і малоземельними родинами певна частина господарів не мала жодних проблем щодо забезпечення своїх основних потреб (табл. 2). Однак це була лише незначна частина козаків: *понад 20 дес. орної землі у Полтавському повіті у 1882р. мало*

всього 700 дворів, що становило 5,4% до усієї кількості вищезгаданої соціальної групи мешканців краю. Від 9 до 20 дес. мали у своєму розпорядженні 1499 домогосподарів, що складало 11,7%. Таким чином, до заможної верстви можна віднести лише 17,1%, тобто менше, ніж п'яту частину українського козацтва, адже ситуація в інших повітах Полтавщини і Чернігівщини мало чим відрізнялась від вищенаведеної.

На початку ХХ ст. процес обезземелення козацтва сягнув критичної для умов життєдіяльності цієї групи мешканців межі. Так, перепис 1900р. зафіксував на Полтавщині 5346 козацьких господарств, що не мали у своєму розпорядженні орної землі (25174 особи обох статей). Мізерні клантики землі до 1 дес. мали 16820 господарів (86966 осіб); від 1 до 2 дес. мали 24571 господарство (129651 особа). Отже, 241791 особа козацького стану Полтавської губернії не мала достатніх засобів до існування через гостре малоземелля і безземелля [2.-С.2].

З усієї кількості мешканців Полтавщини (2781151 особа у 1897р.) дворяни складали всього 1,5% (41030 осіб) [3.-С.2], однак володіли вони (згідно даних перепису 1905р.) 26,4% усіх сільськогосподарських угідь (4197460 дес.) Полтавщини і 19,0% (4384257 дес.) найкращих угідь Чернігівщини [4.-С.11].

Серед помісного дворянства Полтавщини значну частину складали особи російського походження, до рук яких потрапили величезні маєтки площею у кілька десятків тисяч десятин. Так, у Костянтиноградському повіті Полтавської губернії герцогу М.Г.Мекленбург-Стрелицькому, його сестрі принцесі Е.Г.Альтенбурзькій герцогині Саксонській, графу Г.Г.Карлову і графині Н.Ф.Карловій належав так званий Карлівський маєток, площа якого у 1914р. складала 54497 дес. вартістю у 16349004 крб. [5.-С.352].

На долю кількох дворян припадала третя частина усієї землі у повіті, у той час як непривілейованим станам, до категорії яких російське законодавство відносило і українських козаків, припадало лише 40% усіх сільськогосподарських угідь [6.-С.53].

Дискримінація українського козацтва у системі державної влади російського самодержавства стає особливо виразною при порівнянні з соціальним становищем донського, кубанського, сибірського, амурського, уссурійського та інших козачих об'єднань імперії. Так, у 1917 р. в цілому по Сибіру на одну особу чоловічої статі у козаків (загальна чисельність яких була 560 тис.) припадало 18 дес. землі [7.-С.223]. Подібне забезпечення сільськогосподарськими угіддями мало місце у козаків Дону [8.-С.32] і Кубані [9.-С.29], а не лише східних окраїн імперії. Спроби українських козаків купити потрібну кількість землі докорінно ситуацію із землезабезпеченням не змінювали. Так, протягом 1905-1914 рр. українські козаки продали 250334,1 дес. землі, купивши натомість 437192,3 дес. Отже, приріст склав 186858,2 дес. [10.-С.97]. Проте природний приріст населення значно випереджав зростання землеволодіння шляхом купівлі землі, сприявши створенню в українському селі напередодні розвалу Російської імперії вибухонебезпечну ситуацію.

Згідно даним сільськогосподарського перепису 1916 р. земельні угіддя Полтавщини (4366,6 тис. дес.) серед мешканців села були розподілені так:

дворянам належало 18,15% землі; козакам – 41,83%; селянам – 26,64%, іншим сільським станам – 5,38%. Решта 8,0% була у розпорядженні духовенства, купців, міщан, різночинців та іноземних громадян. З усіх 391233 переписаних у 1916р. господарств до 1 дес. мали 56023 господарств (14,3%); від 1 до 2 дес. – 60717 (15,5%); від 2 до 3 дес. – 53039 (13,5%); від 3 до 6 дес. – 109429 (28,0%); від 6 до 9 дес. – 52857 (13,5%); від 9 до 15 дес. – 36980 (9,4%); від 15 до 25 дес. – 13800 (3,5%), від 25 до 50 дес. – 3377 (8,5%); від 50 і більше – 177 господарств, або всього 0,04% [11.-С.46]. Окрім цього понад 25 тис. господарств (6,4%) взагалі не мали землі.

Користуючись прийнятою більшістю дослідників методологією визначення соціального статусу сільськогосподарських товаровиробників України кінця XIX – початку XX ст., маємо підстави констатувати факт належності основної маси (77,7%) мешканців полтавського села до бідноти. Саме малоземельні і безземельні складали основну масу учасників різноманітних військових формувань, що брали участь у розв'язаній більшовиками кровопролитній громадянській війні 1917-1921 рр. Після встановлення радянської влади усі соціальні стани були, як відомо, ліквідовані і тепер, через багато десятиліть, мало хто з мешканців Полтавщини та Чернігівщини пам'ятає своє походження, у тому числі і належність до прославлених в історичній пам'яті народу українських козаків, що неодноразово громили окупаційні війська зажерливих сусідів як в Україні, так і за її межами.

Джерела та література

1. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837-1887. Часть 2: Попечительство. Поземельное устройство. – СПб., 1888.
2. Обеспеченность пахотной землей хозяйств Полтавской губернии. Дополнение к «Материалам подворной переписи 1900 года. Итоги по губернии». – Полтава, 1907.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. Т. XXXIII: Полтавская губерния. – СПб., 1904
4. Статистика землевладения 1905г.: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. Изд. ЦСК МВД. – СПб., 1907.
5. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX-начале XX в. // Материалы по истории сельского и крестьянства в СССР. Сборник V. – М.: Изд-во АН СССР, 1962.
6. Рклицкий М.В. Землевладение в Полтавской губернии. – Полтава, 1908.
7. Горюшкин Л.М. Сибирское крестьянство на рубеже двух веков. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Изд-во «Наука», 1967.
8. Козлов А.И. На историческом повороте. – Ростов н/Д., 1977
9. С-к Т.Д. Земельная беда иногородних переселенцев Северного Кавказа вообще и Кубанской области в особенности. – СПб., 1907.

- 10.Анфимов А.М., Макаров И.Д. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – №1.
- 11.Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава, 1919.